UITVOERINGS-AGENDA BIODIVERSITEIT

Hoeksche Waard

2022 - 2030

gemeente Hoeksche Waard

Voorwoord van de wethouder

De Hoeksche Waard is een prachtig en vooral groen eiland. Er is bijzondere natuur, dat op verschillende plekken ook extra status heeft gekregen als Natura 2000-gebied. Ons eiland is ook onderdeel van de delta en heeft een unieke mix van zoetwaternatuur en dier- en plantsoorten die juist beter in een meer zilte omgeving gedijen.

Ik ben trots op ons mooie, groene eiland, maar mij tegelijkertijd bewust van de kwetsbaarheid van al dat moois. Ook in de Hoeksche Waard staan plant- en diersoorten onder druk en dreigen te verdwijnen. Dit is een ontwikkeling die je niet gelijk ziet, immers er is niet minder natuur, maar bij nadere beschouwing blijkt de natuur wel minder divers. En die afname van de biodiversiteit baart zorgen. Variatie in soorten maakt de natuur sterker en een afname van soorten heeft nadelige gevolgen. Wij mensen leven in en zijn onderdeel van de natuurlijke omgeving en voor onze gezondheid, welvaart en voedselzekerheid zijn we er ook van afhankelijk. Er is dan ook alle reden om ons gezamenlijk in te spannen om de teruggang in de biodiversiteit te stoppen.

Om op ons eiland daaraan een bijdrage te leveren ligt er nu een uitvoeringsagenda Biodiversiteit. In deze uitvoeringsagenda richten we in eerste instantie de blik op datgene wat we zelf als gemeente Hoeksche Waard kunnen doen. Wij nemen onze verantwoordelijkheid en streven ernaar alle processen waarop wij directe invloed hebben, te 'vergroenen'. Zo willen we de komende jaren omschakelen naar een vorm van groenbeheer die functioneel is, maar ook bijdraagt aan de biodiversiteit. Ook zullen we met bouwende en ontwikkelende partijen afspraken maken over onder meer het geven van een plek aan natuurwaarden in hun projecten. Door samen te werken met de andere actieve overheden verwachten we een betekenisvolle bijdrage te kunnen leveren.

Vanzelfsprekend willen we ook stappen zetten samen met onze andere samenwerkingspartners op het eiland. We hebben deze onverminderd hard nodig om gezamenlijk invloed te hebben op het verbeteren van de biodiversiteit. Deze partijen hebben de afgelopen decennia onder soms moeilijke omstandigheden ontzettend hard gewerkt aan het bijdragen aan het herstel van de biodiversiteit. Bij hen is veel kennis en kunde aanwezig. Deze uitvoeringsagenda is dan ook een uitnodiging aan hen om samen verdere stappen te zetten. We streven naar een vruchtbare samenwerking bij deze complexe opgave.

Een eiland heeft, behalve prachtige en bijzondere natuur, vaak nog een andere kenmerkende eigenschap. Elke eilandbewoner weet: achter de dijk zorg je voor elkaar. Die eilandcultuur, voor elkaar opkomen en zorgen, is in de Hoeksche Waard sterk voelbaar. We doen het samen; ook werken aan het herstel van de biodiversiteit.

Samen maken we ruimte voor een duurzame toekomst in de Hoeksche Waard.

Harry van Waveren
wethouder Duurzaamheid

Samenvatting

Hoofdstuk 1 - Pagina 8

Inleiding

Hoofdstuk 2 - Pagina 11

Biodiversiteit, wat is dat eigenlijk?

Hoofdstuk 3 - Pagina 13

Biodiversiteit: uitdagingen en kansen

Hoofdstuk 4 - Pagina 20

Wat willen we bereiken?

Hoofdstuk 5 - Pagina 23

Biodiversiteitsagenda

Hoofdstuk 6 - Pagina 26

Communicatie en participatie

Hoofdstuk 7 - Pagina 31

Financiën, monitoring en sturing

Bijlagen - pagina 32

1. Overzicht activiteiten

2. Gebiedspartners in de Hoeksche Waard

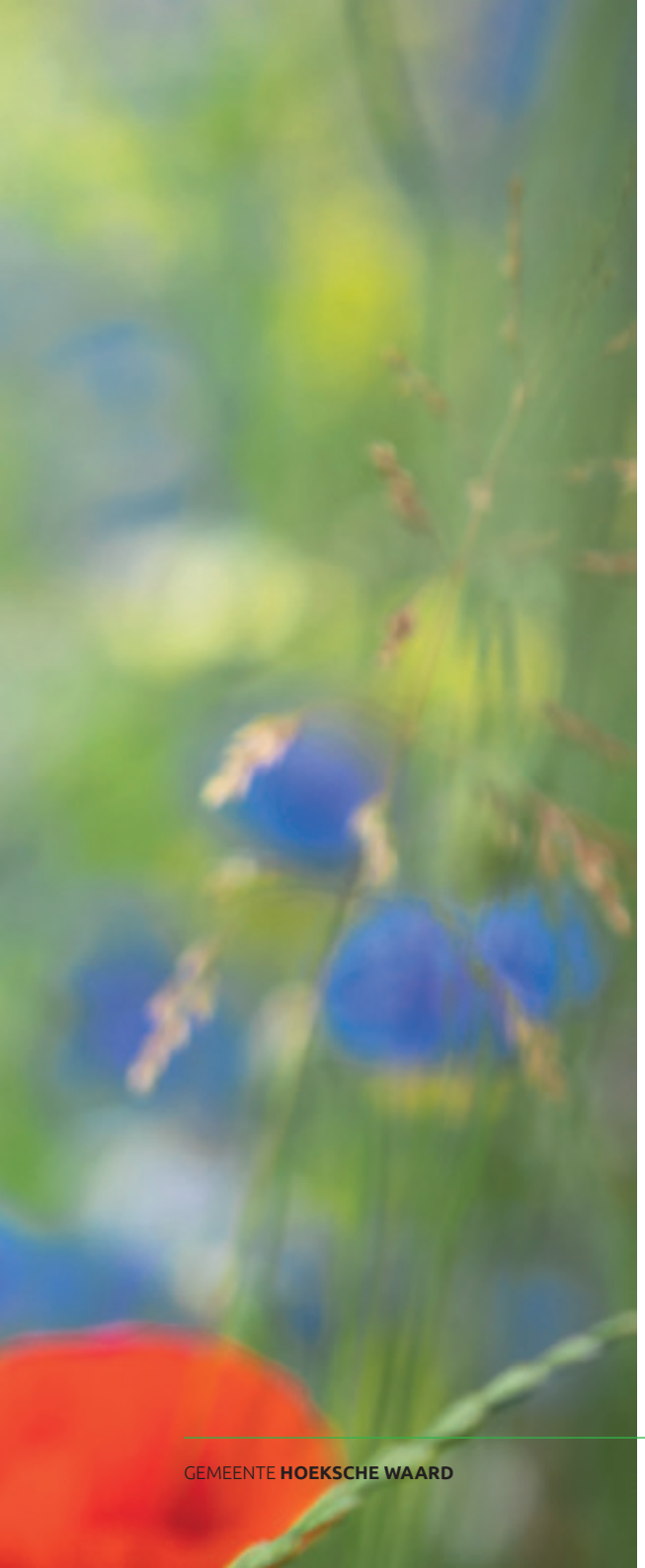

Samenvatting

Biodiversiteit gaat over alles wat leeft. De term omvat zowel plant- en diersoorten als micro-organismen. Voor een sterke biodiversiteit is het belangrijk dat er veel verschillende soorten in een gebied leven en dat die soorten er genoeg voedsel, beschutting en mogelijkheden tot voortplanting hebben. Het gaat al een tijd niet goed met de biodiversiteit. Ook in de Hoeksche Waard staan, ondanks alle inspanningen van goedwillende organisaties en inwoners, diverse soorten onder druk of dreigen te verdwijnen.

In deze uitvoeringsagenda beschrijven wij, gemeente Hoeksche Waard, wat wij gaan doen om de biodiversiteit te versterken en ons doel te bereiken. Wij streven ernaar in 2050 in de Hoeksche Waard over veerkrachtige ecosystemen te beschikken. Naast de acties die we zelf uitvoeren in de openbare ruimte, willen en zoeken we nadrukkelijk de samenwerking met onze samenwerkingspartners, onze inwoners en (agrarisch) ondernemers. Biodiversiteit is en blijft een opgave van ons allemaal. Biodiversiteit is belangrijk voor iedereen. Een sterke biodiversiteit zorgt voor een sterke en vitale Hoeksche Waard, waar het ook in de toekomst fijn wonen, ondernemen en recreëren is.

Ook de internationale en landelijke politiek is doordrongen van de urgentie om de biodiversiteit te versterken. De afgelopen decennia is veel wet- en regelgeving verschenen, die de kaders geeft. Wij hebben, binnen die kaders, ruimte om met onze samenwerkingspartners, inwoners en (agrarisch) ondernemers een aanpak op te stellen die onze plaatselijke biodiversiteit vooruit helpt.
Onze aanpak richt zich op 4 thema's: natuur, landbouw, openbare ruimte en private ruimte.

In deze agenda formuleren wij een aantal uitdagingen en kansen:

- Internationaal en nationaal geven wetenschappelijk onderzoek, beleidsstukken en wet- en regelgeving richting aan de opgave voor de versterking van de biodiversiteit. Het is noodzakelijk dat gemeente Hoeksche Waard haar verantwoordelijkheid in deze opgave neemt.
- Het versterken van een groenblauw netwerk in de Hoeksche Waard en zo toewerken naar veerkrachtige ecosystemen.
- Het beheer van gemeentegronden veranderen naar een manier van beheer en inrichting die bijdraagt aan de biodiversiteit.
- Een gezamenlijke aanpak voor de uitdagingen waarvoor de landbouwsector zich gesteld ziet.
- Beter inbedden van de natuurbelangen in de gemeentelijke processen. Bovendien hopen we bewustwording onder inwoners over biodiversiteit, en wat zij daar zelf in kunnen betekenen, te vergroten.

De volgende doelen leggen we onszelf op met daarbij de maatregelen waar we ons de komende jaren op richten. Deze dragen allemaal bij aan het hoofddoel: veerkrachtige ecosystemen in 2050.

Natuur: Verder ontwikkelen groenblauw netwerk in de Hoeksche Waard vóór 2026

- Opstellen landschapsplan waarin we het groenblauwe netwerk vastleggen
- Stimuleren van gebiedspartners om het Natuur Netwerk Nederland af te maken
- Aanvalsplan landschap opstellen voor 10% landschapselementen in het landelijk gebied

Openbare ruimte: overgang naar functioneel en biodivers beheer en inrichting van de openbare ruimte vóór 2026

- Onderzoek transitie naar ecologisch beheer en inrichting in de gemeente
- Herziening beleidsplan Openbare ruimte
- Nieuwe aanbestedingen beheer ecologisch uitvragen
- Bewustwordingscampagne inwoners

Landbouw: Een duurzaam toekomstperspectief voor de landbouwsector vóór 2026

- Opstellen landbouwvisie
- In stand houden agrarisch natuurbeheer

Private ruimte: ontwikkelingen zoveel mogelijk natuurinclusief

- Prestatieafspraken maken met HW Wonen
- Natuurinclusiviteit in nieuwe omgevingsplannen meenemen
- Handreiking klimaat- en natuurinclusief ontwikkelen

Samen versterken we de biodiversiteit

- Netwerkbijeenkomsten faciliteren
- Kennisdeling stimuleren
- Mee-koppelkansen van andere projecten benutten

Stimuleren maatschappelijke initiatieven

- Regeling zelfbeheer opstellen
- Vergroeningsregeling opstellen
- Tiny Forest realiseren

De grootste invloed als geneente hebben wij op ons eigen beheer van de openbare ruimte. Maar de grootste impact op de biodiversiteit in de Hoeksche Waard ligt daarbuiten. Samenwerking met onze gebiedspartners is dan ook essentieel om te komen tot een veerkrachtig ecosysteem in de Hoeksche Waard. Daarom nodigen wij met deze agenda ook onze partners van harte uit om met ons samen te werken.

Hoofdstuk 1

Inleiding

De Hoeksche Waard heeft topnatuur in huis. Rondom ons eiland liggen Natura 2000-gebieden en ook het Oudeland van Strijen maakt onderdeel uit van dit Europese netwerk van beschermde natuurgebieden. De Hoeksche Waard ligt in de delta en is daarmee een belangrijke schakel tussen het achterland en de zee.

Bijzondere soorten als de zeearend en de zandhommel hebben hun leefgebied in de Hoeksche Waard. Maar ook binnendijks en in de bebouwde omgeving is natuur van hoge kwaliteit aanwezig. Biodiversiteit is ook voor de mens van groot belang; een sterke biodiversiteit zorgt voor een goed leefklimaat en draagt bij aan een sterke plaatselijke economie. De aanwezige ecosystemen leveren ons namelijk, onbetaald, allemaal diensten. Rietmoerassen en kreken zorgen bijvoorbeeld voor natuurlijke zuivering van het oppervlaktewater en dus ook voor schoner drinkwater. Een diverse aanwezigheid van plant- en diersoorten zorgt voor een natuurlijk evenwicht in onze landbouw (en de voedselproductie) en dat helpt om plagen en/of ziektes te voorkomen. Maar tegelijkertijd is de natuur kwetsbaar, de biodiversiteit neemt af door veranderd landgebruik, klimaatverandering en ook het type beheer heeft invloed op de biodiversiteit. Behoud van topnatuur en het herstel van de biodiversiteit vragen om een brede aanpak en samenwerking.

AANLEIDING

In december 2020 heeft de gemeenteraad van gemeente Hoeksche Waard het programmaplan Duurzaamheid vastgesteld. Duurzaamheid is 1 van de 5 hoofdopgaven van gemeente Hoeksche Waard. Dit is niet voor niets. Inzetten op duurzaamheid is nodig om de Hoeksche Waard een vitaal en leefbaar eiland te houden. In het programmaplan staat beschreven wat we, samen met anderen, willen bereiken en waarom. Het strategische einddoel, een klimaatneutrale Hoeksche Waard in 2050, staat hierin uitgewerkt. Om dit einddoel te halen werken we aan 4 thema's: energietransitie, circulaire economie, biodiversiteit en klimaatadaptatie. Voor deze thema's zijn de strategische en operationele doelstellingen uitgewerkt in het programmaplan Duurzaamheid.

Uitvoeringsprogramma's

Voor de 4 duurzaamheidsthema's zijn uitvoeringsprogramma's en -agenda's opgesteld voor de periode van 2021 tot en met 2026. In deze uitvoeringsprogramma's en -agenda's staat beschreven hoe we gaan werken aan de gestelde doelstellingen en wat daarvoor nodig is. In de leidraad 'Communicatie & participatie Duurzaamheid' zijn de uitgangspunten, doelstellingen en de strategie voor de communicatie en participatie opgeschreven en er wordt gewerkt aan een dashboard voor monitoring en sturing.

In het programmaplan Duurzaamheid is voor het thema biodiversiteit het volgende strategisch doel voor 2050 geformuleerd, met daarbij 3 operationele doelen voor 2030[1]:

In 2050 hebben we veerkrachtige ecosystemen in de Hoeksche Waard

In 2021 is een participatietraject gestart met de belangrijkste partners in de Hoeksche Waard als het om biodiversiteit gaat. In een aantal (digitale) werksessies is veel nuttige informatie opgehaald. Het was een intensief traject om tot een gezamenlijke agenda te komen. Helaas konden niet alle partijen zich vinden in de uitvoeringsagenda zoals die vervolgens werd voorgelegd. Mede daarom is het perspectief van deze nieuwe agenda gewijzigd. In deze nieuwe uitvoeringsagenda staan acties die de gemeente in ieder geval oppakt. Waar kunnen wij als gemeente direct de biodiversiteit helpen versterken? Wij zijn ons ervan bewust dat de biodiversiteit in de Hoeksche Waard het meeste baat heeft bij een krachtige samenwerking met alle partners. We zien deze agenda dan ook als openingsbod voor verdere samenwerking met onze partners.

In het Hoofdlijnenakkoord 2022-2026 'Samen doordacht doen' is door het college de ambitie uitgesproken om een agenda voor biodiversiteit vast te stellen. Ook het college is doordrongen van het belang van een sterke biodiversiteit en voelt de urgentie om snel met dit onderwerp aan de slag te gaan. We hebben als grondbezitter een verantwoordelijkheid ten aanzien van huidige en toekomstige generaties om ons eiland groen en vitaal te houden. Daarom is, met de input die vorig jaar bij onze partners is opgehaald en de nieuwe inzichten de we als gemeente inmiddels hebben, een vernieuwde agenda voor biodiversiteit opgesteld.

PROCES

Deze agenda kent een looptijd tot 2030. Er is bewust gekozen voor een lange doorlooptermijn omdat de natuur niet van de een op de andere dag te herstellen is. Het is een complexe opgave en er is tijd nodig om ecosystemen veerkrachtig te maken. Daarom is het nodig om mee te bewegen met de vragen die er op ons af komen en flexibel te zijn. We zullen deze uitvoeringsagenda regelmatig moeten updaten met nieuwe inzichten. Daarom richten de activiteiten zich voorlopig nog op de eerste 3 jaar. We blijven met onze gebiedspartners in gesprek om te monitoren en samenwerking te evalueren.

1. *In het programmaplan Duurzaamheid is een drietal operationele doelen genoemd: in 2030 hebben we in de openbare ruimte forse stappen gemaakt op het gebied van biodiversiteit, in 2030 hebben we in de natuur flinke stappen gezet op het gebied van biodiversiteit, in 2030 hebben we in de landbouw grote vorderingen gemaakt op het gebied van biodiversiteit."*

OPBOUW VAN DE THEMA'S

In deze uitvoeringsagenda richten we ons zoals gezegd voor-al op de activiteiten waar wij als gemeente directe invloed op hebben. Tegelijkertijd zijn we ons ervan bewust dat de slagkracht van ons als gemeente alleen beperkt is.
De gemeentelijke organisatie is, zoals eerder geconstateerd, niet de grootste grondbezitter. Om dat te onderstrepen, is deze agenda van 'grof naar fijn' opgebouwd. Dat wil zeggen dat we eerst de gebieden en onderdelen behandelen die een grote invloed op de biodiversiteit hebben en toewerken naar een steeds fijnmazigere invloed op de biodiversiteit. Ook is er een thema toegevoegd. Waar in het programmaplan Duur-zaamheid 3 thema's zijn geïntroduceerd: natuur, openbare ruimte en landbouw, voegen we daar nu een vierde thema aan toe: private ruimte. Hiermee bedoelen we ruimtes en terreinen die niet in een van bovenstaande
3 categorieën vallen. Het eigendom en beheer van deze ruimtes en terreinen is in handen van particulieren.

De basis van de biodiversiteit begint in de natuurgebieden en verspreidt zich via natuurlijke netwerken. Het tweede thema, de openbare ruimte - vooral die langs wegen, water en dijken - vormt een belangrijke verbindende schakel voor de natuur. In deze uitvoeringsagenda richten we ons voor-al op de openbare ruimte die we zelf beheren, binnen de bebouwde kommen. Het derde thema is de landbouw. Door het grote landoppervlak, heeft deze sector grote invloed op de biodiversiteit in de Hoeksche Waard. Tot slot heeft de overige private ruimte invloed op de biodiversiteit. Iedereen kan zijn steentje bijdragen aan biodiversiteitsherstel.

Leeswijzer

In deze uitvoeringsagenda gaan we eerst in op het begrip biodiversiteit. Wat is biodiversiteit en waarom is het belangrijk? In het hoofdstuk erna benoemen we de uitdagingen en kansen die we voor de biodiversiteit in de Hoeksche Waard zien. De uitdagingen en kansen voor de biodiversiteit vertalen we het hoofdstuk daarna naar de ambitie; wat willen we de komende jaren bereiken? In het daaropvolgende hoofdstuk maken we duidelijk op welke manier we de komende jaren met deze ambitie concreet aan de slag gaan. Dat doen we door onder meer de speerpunten te benoemen. Deze maatregelen verdienen wat ons betreft bijzondere aandacht en krijgen prioriteit. In hoofdstuk 6 lichten we de communicatie- en participatiestrategie toe. Aansluitend geven we in hoofdstuk 7 inzicht in de financiën en laten we in het onderdeel monitoring en sturing zien hoe we de voortgang in de gaten houden.

Hoofdstuk 2

Biodiversiteit, wat is dat eigenlijk?

Biodiversiteit gaat over alles wat leeft. Vooral het tweede deel van het woord, diversiteit, verdient wat extra nadruk. Veel verschillende soorten en gezonde populaties van die verschillende soorten, zijn voor een sterke biodiversiteit belangrijk.

Op die manier maken ziektes minder kans en zijn ecosystemen beter bestand tegen een stootje of een korte verstoring. Daarbij staat in de natuur alles met elkaar in verbinding. Als 1 soort te sterk wordt of juist uit een gebied verdwijnt, heeft dat gevolgen voor heel veel andere soorten.

Zandhommel op rode klaver

Begrip ecosysteem
Een ecosysteem is een samenhangend geheel van levensvormen in een gebied, de wisselwerkingen met elkaar en met hun omgeving. In natuurgebieden is, in vergelijking met het stedelijk en landelijk gebied, in de regel wel meer ruimte voor natuurlijke processen. Deze natuurlijke processen zijn essentieel voor het functioneren van een ecosysteem. Een voorbeeld daarvan is het eiland Tiengemeten met haar getijdenkreken, vloedbos, rietmoeras en bloemrijke graslanden. Alle ecosystemen in de Hoeksche Waard zijn in sterke mate door de mens beïnvloed.

Biodiversiteit is van levensbelang. Onderzoekers zijn het er al jaren over eens; het gaat niet goed met de biodiversiteit. Veel ecosystemen, en hun bewoners, staan wereldwijd onder druk of dreigen zelfs te verdwijnen. Zonder biodiversiteit is er geen leven mogelijk. Op aarde zijn veel levensvormen afhankelijk van elkaar. Als bepaalde soorten verdwijnen, heeft dat nadelige gevolgen voor veel andere soorten. Om de biodiversiteit sterk te maken en te houden is (genetische) variatie van groot belang. Soortenvariatie maakt dat het systeem minder gevoelig is voor ziektes en dankzij variatie kunnen soorten zich beter aanpassen aan veranderende omstandigheden. Ook de mens is onderdeel van de biodiversiteit en kan zonder andere organismen niet bestaan. Denk maar eens aan de productie van zuurstof, de bestuiving van planten, waterzuivering en de beheersing van plagen. Een biodiverse omgeving is dan ook zeer bevorderlijk voor onze gezondheid, onze economieën en ons gevoel van welbevinden.

Figuur 1. Impressie (op hoofdlijnen) van habitat en biotopen in de Hoeksche Waard (bureau Stroming)

ACTIEF MET BIODIVERSITEIT BEZIG

In de afgelopen decennia is er op het gebied van biodiversiteit veel gebeurd in de Hoeksche Waard. Veel partijen zijn al jaren actief met dit thema bezig. Onder de term groenblauwe dooradering (GBDA) hebben diverse organisaties en inwoners hard gewerkt aan het herstel van de Hoeksche Waardse biodiversiteit. Zo zijn kreken hersteld, zijn kilometerslange akkerranden en natuurlijke oevers aangelegd en is maaibeheer natuurvriendelijker geworden. Vooral dankzij de tomeloze inzet van enthousiaste Hoeksche Waardse partners zoals Hoekschewaards Landschap, Coöperatief Collectief Hoeksche Waard (CCHW) en HW zoemt. Daarnaast zien we in de landbouw veel inspanningen om de bedrijfsvoering toekomstbestendiger te maken met aandacht voor biodiversiteit, klimaat, ecologische en economische duurzaamheid. Een deel van de agrarische ondernemers in de Hoeksche Waard wordt gezien als innovatief en vooruitstrevend.

Ondanks al deze inspanningen kunnen we nog steeds niet zeggen dat het goed gaat met de biodiversiteit. De zeldzame zandhommel is hiervan een duidelijk voorbeeld. In de Hoeksche Waard is een populatie aanwezig, maar deze is volledig geïsoleerd. Om levensvatbaar te blijven moet er een verbinding komen met de populatie in de Biesbosch. Als die verbinding er niet komt, is de kans groot dat de soort uit Nederland verdwijnt. Niet alleen de zandhommel staat onder zware druk, ook een heleboel andere soorten in de Hoeksche Waard (patrijs, noordse woelmuis, argusvlinder) hebben het moeilijk als gevolg van de versnippering van het landschap. Als we al deze soorten zouden kwijtraken zou dat het ecosysteem uit balans kunnen brengen waardoor het kwetsbaar is voor verstoringen (toename van invasieve soorten, ziekten en plagen bijvoorbeeld). Het wordt duidelijk dat de Hoeksche Waard ecologisch gezien een belangrijke rol heeft op het schaalniveau van de Zuid-Hollandse Delta.

Hoofdstuk 3
Biodiversiteit: uitdagingen en kansen

Wie aan biodiversiteit denkt, denkt al snel aan natuurgebieden. Maar de natuur houdt niet op bij de randen van een natuurgebied, ook de rivieren, dijken, kreken, sloten, akkers, bermen, bossen en tuinen zijn van groot belang voor de biodiversiteit.

Wij hebben de opgaven voor de biodiversiteit uitgesplitst in 4 thema's: natuur, openbare ruimte, landbouw en private ruimte. We starten dit hoofdstuk met een weergave van relevante beleidskaders en wet- en regelgeving over dit onderwerp. Daarna zetten we uiteen welke uitdagingen en kansen we zien ten aanzien van ons doel: de Hoeksche Waard beschikt over veerkrachtige ecosystemen in 2050.

KADERS: EEN OVERZICHT VAN BELEID EN WET- EN REGELGEVING

Biodiversiteit staat nationaal en internationaal op de agenda, er zijn veel beleidsplannen over dit onderwerp verschenen. Al in 1993 is wereldwijd een verdrag voor biodiversiteit ondertekend: Convention on Biological Diversity (CBD). Sinds die tijd komt het onderwerp in veel plannen terug. Ook in de Global Goals, die de Verenigde Naties in 2015 hebben opgesteld, is 'bescherming, herstel, duurzaam gebruik van ecosystemen en het stoppen van de achteruitgang van biodiversiteit' als 1 van de 17 wereldwijde doelen opgenomen.

Het onderstaande schema geeft inzicht in de belangrijkste beleidsdocumenten en programma's vanuit het Rijk en provincie Zuid-Holland die invloed hebben op de biodiversiteit in de Hoeksche Waard. Het totale speelveld waar gewerkt wordt aan het herstel van de biodiversiteit, is complex. Wij zijn als gemeente gebonden aan de landelijke beleidskaders en wet- en regelgeving. Maar binnen de geschetste kaders is er voor de gemeente ruimte om maatwerk te leveren passend bij ons gebied.

Inzicht in belangrijkste beleidsdossiers die raakvlakken hebben met de uitvoeringsagenda Biodiversiteit in de Hoeksche Waard.

Kern: internationaal en nationaal geven wetenschappelijk onderzoek, beleidsstukken en wet- en regelgeving richting aan de opgave voor de versterking van de biodiversiteit. Het is noodzakelijk dat gemeente Hoeksche Waard haar verantwoordelijkheid in deze opgave neemt.

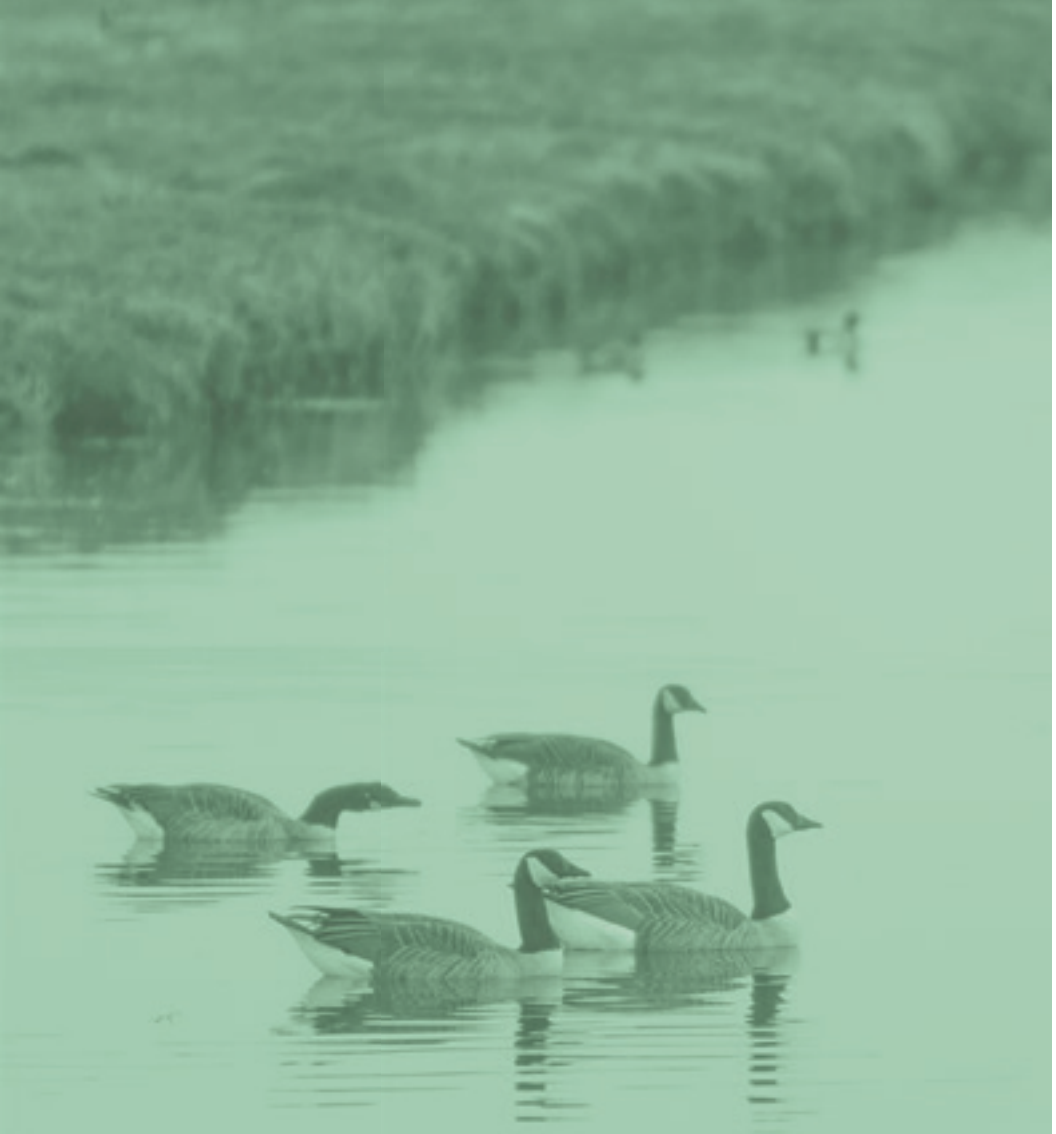

'De natuur in de Hoeksche Waard is van internationale betekenis'

BIODIVERSITEIT IN NATUURGEBIEDEN

Huidige situatie Hoeksche Waard

De 27.500 hectare grote Hoeksche Waard (landareaal) is een uniek gebied. Het ligt te midden van grote deltawateren (daarvan ligt 4.780 hectare in de Hoeksche Waard). De ontmoeting tussen zoet en zout water zorgt voor een bijzondere flora en fauna. De natuur in de Hoeksche Waard is mede daardoor van internationale betekenis. De Zuidwestelijke Delta is na de watersnoodramp en de bouw van de deltawerken behoorlijk veranderd. Veel van de wateren werden afgesloten. Daardoor is het getijverschil sterk afgenomen. Soorten die van grote getijverschillen afhankelijk waren hebben het moeilijk of zijn verdwenen en ook trekvissen hebben het sindsdien moeilijk. Met het zogenaamde Kierbesluit komt er weer meer ruimte voor tientallen trekvissoorten.

Buitendijkse natuurgebieden vormen de oeverzone van grote zoetwatergetijdenwateren zoals het Haringvliet, het Hollands Diep en de Oude Maas. In deze gebieden liggen kreken en slikken en is het getij nog merkbaar door schommelingen van de waterstand. De inrichting en het beheer van deze gebieden door overheden en natuurorganisaties is gericht op de ontwikkeling van zoetwatergetijdennatuur.

Ook achter de dijken hebben we natuurgebieden in de Hoeksche Waard. Het Oudeland van Strijen is een belangrijk overwinteringsgebied voor onder andere de ernstig bedreigde dwerggans en meer dan 1.000 smienten, kolganzen en brandganzen. Naast de beschermde natuurgebieden, hebben we ook andere groengebieden met belangrijke natuurwaarden. Hoekschewaards Landschap beheert in opdracht van gemeente Hoeksche Waard bijna 72 hectare natuur. De grotere gebieden -zoals de kreken van Plan Argusvlinder en het natuurgebied De Staart- maken deel uit van het Natuurnetwerk Nederland (NNN). Ook kleinere gebieden zoals een groene zone langs de Buitenom in Nieuw-Beijerland of de Idylle in Strijen zijn belangrijke natuurkernen, die ook een ecologische stapsteen kunnen vormen voor soorten om grote natuurgebieden te kunnen bereiken.

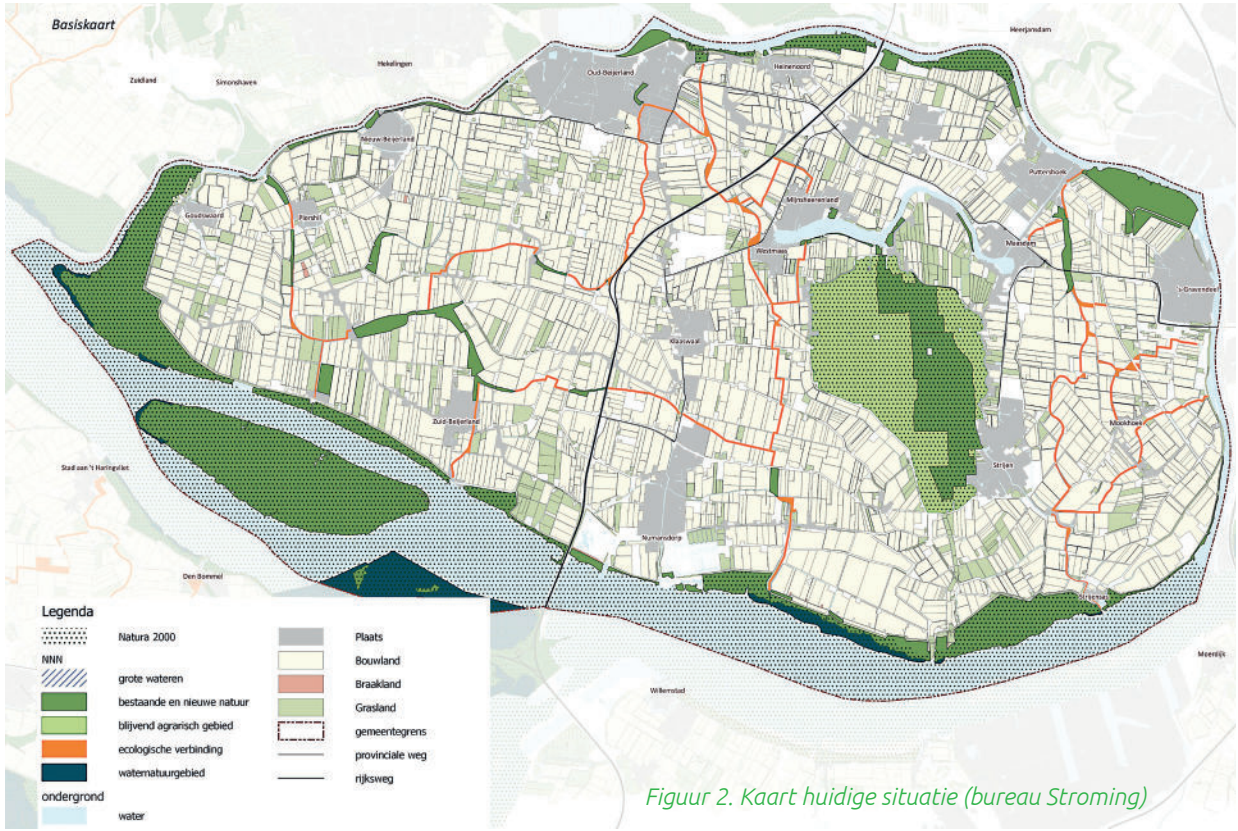

Figuur 2. Kaart huidige situatie (bureau Stroming)

Natuurnetwerk

Natuurgebieden kunnen niet op zichzelf bestaan, maar moeten onderdeel zijn van een netwerk. Dit netwerk helpt voorkomen dat planten en dieren in geïsoleerde gebieden uitsterven en dat natuurgebieden hun waarde verliezen. Daarom zijn in het kader van Europees natuurbeleid Natura 2000-gebieden aangewezen. Natura 2000 is een Europees netwerk van beschermde natuurgebieden: het is Europese topnatuur. Dit netwerk vormt de hoeksteen van het beleid van de Europese Unie voor behoud en herstel van biodiversiteit. In de Natura 2000-gebieden wordt, naast de bescherming van gebieden/biotopen ook de bescherming van soorten en hun habitats geregeld. In en om de Hoeksche Waard liggen maar liefst 4 Natura 2000-gebieden: Het Oudeland van Strijen, het Haringvliet, het Hollands Diep en de Oude Maas. In Nederland zijn de Natura 2000-gebieden ook aan elkaar verbonden via het Natuurnetwerk Nederland (NNN). In de Hoeksche Waard bestaan de verbindingen tussen deze gebieden voornamelijk uit kreken en dijken. Deze belangrijke verbindingen zijn vastgelegd in provinciaal beleid, maar nog niet allemaal gerealiseerd in de Hoeksche Waard. Een belangrijke ontbrekende schakel is de verbinding Piershilse Gat. Door deze verbinding worden de gras- en rietgorzen langs het Spui met het natuurgebied Het Groote Gat en het Haringvliet verbonden en het gebied heeft potentieel een grote waarde als nieuwe natuurkern met kreekgebonden waterrijke natuur bestaande uit natte graslanden, rietvelden, grienden en droog bloemrijk grasland.

Kern: we versterken het groenblauwe netwerk in de Hoeksche Waard en werken zo toe naar veerkrachtige ecosystemen.

Stikstof

Stikstof is overal om ons heen. Het gaat verbindingen aan met andere stoffen en dwarrelt dan op de grond. Het is voedsel voor planten maar in te grote hoeveelheden kan het juist heel veel kwaad. Planten gaan hierdoor veel harder groeien. Typische plantensoorten die profiteren van een grote hoeveelheid stikstof zijn de braam en de brandnetel. Beide soorten zijn belangrijk voor onder andere bepaalde vlindersoorten. Maar bij teveel stikstof kunnen ze zich snel uitbreiden en nemen ze veel licht weg. Hierdoor kunnen andere plantensoorten niet overleven. Insecten die afhankelijk zijn van deze plantensoorten hebben dus ook geen voedsel om te overleven. De sterke verruiging die optreedt als gevolg van te veel stikstof, zorgt voor eenzijdige biotopen en weinig variatie, waardoor de soortenrijkdom sterk afneemt.

Stikstof kan in grote hoeveelheden ook voor verzuring zorgen van de bodem. Hierdoor kunnen bepaalde voedingsstoffen door planten moeilijker of niet worden opgenomen. Het gevolg is een verarming van de hele voedselketen. Tekorten aan voedingsstoffen werken ook door in de hogere lagen van de voedselketen, waardoor bepaalde soorten geen geschikt voedsel meer kunnen vinden en op hun beurt dus ook zullen verdwijnen.

Om de soortenrijkdom in stand te houden en de biodiversiteit te helpen, zullen we de hoeveelheid stikstof die we uitstoten moeten terugdringen. Dat is ook wettelijk vastgelegd.

BIODIVERSITEIT IN DE OPENBARE RUIMTE

Huidige situatie

Met openbare ruimte bedoelen we alle gebieden die voor iedereen vrij toegankelijk zijn. Voor een deel ligt de openbare ruimte binnen bebouwd gebied, voor een groter deel ligt dit daarbuiten. Binnen de bebouwde kommen is de gemeente verantwoordelijk voor het beheer. Het waterschap Hollandse Delta is verantwoordelijk voor het beheer van dijken en watergangen in haar bezit. Deze organisatie heeft inmiddels al grote stappen gezet in het omschakelen naar ecologisch beheer. Provincie Zuid-Holland beheert al haar bermen langs de N-wegen al op ecologische wijze. Al deze bermen, plukjes groen en watergangen zijn voor de biodiversiteit belangrijke levensaders. Planten (zaden) en insecten en andere kleine dieren kunnen geen grote afstanden overbruggen en zijn voor een belangrijk deel aangewezen op deze groene en blauwe verbindingen. Dat maakt het voor verschillende generaties insecten en kleine dieren makkelijker zich te verspreiden. In deze agenda richten wij ons op het beheer van onze eigen gronden, binnen de bebouwde kommen.

Beheer en inrichting

De inrichting en het beheer van bestaande en nieuwe openbare ruimte dragen nu nog te weinig bij aan de biodiversiteit. Infrastructuur, bedrijventerreinen, waterbeheer, schoolpleinen, bermen; er valt nog een biodiverse wereld te winnen! Een aantal gebieden in ons eigendom wordt al op ecologische wijze beheerd door Hoekschewaards Landschap. Maar het overgrote deel van het groen in de bebouwde kommen wordt nog op een meer traditionele wijze beheerd. Het onderhoud is gericht op de beeldkwaliteit en uitstraling en nog niet met oog op de functionaliteit en ecologische kwaliteit. Zo zijn er bermen die met grote regelmaat worden gemaaid terwijl daar door niemand gebruik van wordt gemaakt.

Op enkele pilotlocaties zijn we gestart met beheer van het openbaar groen op een manier die de biodiversiteit ten goede komt. De kennis die uit de pilots komt, kunnen we in de overgang naar ander beheer goed gebruiken.

Kern: het beheer van gemeentegronden veranderen naar een manier van beheer en inrichting die bijdraagt aan de biodiversiteit.

BIODIVERSITEIT IN DE LANDBOUW

Huidige situatie

Voor de Hoeksche Waard is de landbouw van grote waarde. Onze gemeente bestaat voor 70% uit agrarisch bestemde gronden. Dit bepaalt voor een groot deel de uitstraling en identiteit van ons gebied. Diverse boeren in onze gemeente investeren al jarenlang in onder meer precisielandbouw, biodiverse akkerranden, agrobiodiversiteit en regeneratieve landbouw. De Hoeksche Waard is hierdoor uitgegroeid tot internationaal koploper op het gebied van duurzame en natuurinclusieve landbouw. De gemeente en de provincie hebben hier met verschillende programma's een belangrijke (financiële) bijdrage aan geleverd. Ondanks deze goede uitgangspositie wordt de agrarische sector nu geconfronteerd met diverse uitdagingen, ook in de Hoeksche Waard. Lokale, regionale en landelijke ontwikkelingen volgen elkaar in een hoog tempo op, waardoor boeren in mindere mate in staat zijn invulling te geven aan hun bedrijfsmodel. Daarnaast zien we dat de toekomst van de landbouw onder toenemende druk staat door veranderingen in klimaat, waterhuishouding en biodiversiteit.

Nationaal Programma Landelijk Gebied

Op 10 juni 2022 heeft het kabinet de startnotitie 'Het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG)' gepubliceerd, met daarin onder andere de richtinggevende doelen om de stikstofuitstoot in Nederland te verlagen en de natuur te herstellen. De overheid wil vóór 2030 de natuur versterken, de waterkwaliteit verbeteren en meer doen tegen klimaatverandering. Dit is goed nieuws voor de biodiversiteit, maar het brengt veel onduidelijkheid met zich mee. Op dit moment is nog niet helemaal duidelijk hoe dit programma zich vertaalt naar de situatie in de Hoeksche Waard en wat de vervolgstappen zijn. Wel zien we dat de plannen van het kabinet veel emoties en vragen oproepen in de agrarische sector. Ook in de Hoeksche Waard zorgt de stikstofaanpak voor vraagtekens en emoties. De raad stemde nog voor het zomerreces in met de motie 'Samen schouders onder de stikstofaanpak'. De raad verzoekt daarin het college de grote zorgen, die leven binnen de agrarische sector te erkennen. Ook vraagt zij het college zich in overleggen met andere overheden sterk te maken voor de agrarisch ondernemers. Het moet volgens de raad mogelijk zijn de agrarisch ondernemers te helpen bij het vinden van maatwerkoplossingen. De samenwerkingskracht, zo kenmerkend voor de Zuid-Hollandse Eilanden, kan bij het vinden van goede oplossingen volgens de raad het verschil maken.

Kern: een gezamenlijke aanpak opstellen voor de uitdagingen waarvoor de landbouwsector zich gesteld ziet.

BIODIVERSITEIT BIJ PRIVATE RUIMTE

In het programmaplan Duurzaamheid hebben we 3 thema's rondom biodiversiteit geïntroduceerd: natuur, landbouw en openbare ruimte. Bezit of beheer van verschillende typen grond is bij de keuze voor die thema's leidend geweest. We vinden dat deze opsomming eigenlijk incompleet is. Een belangrijke groep is nog niet in het rijtje opgenomen. Particulieren, inwoners, bedrijven (ondernemers) en pachters. Deze groep heeft samen ook een groot deel van de ruimte binnen de gemeentegrenzen in beheer of bezit. Daarom voegen we deze doelgroep aan deze agenda toe.

Een deel van bovengenoemde groep is zich bewust van het belang van natuur en biodiversiteit. Maar een grotere groep private eigenaren in de Hoeksche Waard heeft nog onvoldoende beeld bij het belang van biodiversiteit en wat zij daar zelf in kan betekenen. En juist al deze particulieren en bedrijven samen kunnen behoorlijk wat impact maken. Als voorbeeld geven we de vol betegelde tuinen, waar voor dieren en planten geen ruimte is. Door de eigen buitenruimte te vergroenen, kan deze groep de biodiversiteit een positieve impuls geven.

Daarnaast zitten we als gemeente bij nieuwe gebiedsontwikkelingen en bouwprojecten in het begin van het proces aan tafel. Bij de huidige (her)inrichtingsplannen wordt er, afhankelijk van de ambitie van de ontwikkelaar, rekening gehouden met een ecologische inrichting. Daarbij hebben ontwikkelaren overigens vaak te maken met een opeenstapeling van doelen en ambities van de gemeente. Dat maakt het niet makkelijk om binnen 1 project aan alle wensen van de gemeente te voldoen. Ontwikkelingen worden vaak voor tientallen jaren neergezet. Juist aan de voorkant in het proces kunnen goede afspraken worden gemaakt over hoe de natuur in een project een plek krijgt.

Kern: beter inbedden van de natuurbelangen in de gemeentelijke processen. Bovendien willen we bewustwording onder inwoners over biodiversiteit, en wat zij daar zelf in kunnen betekenen, vergroten.

Hoofdstuk 4
Wat willen we bereiken?

Met het programmaplan Duurzaamheid (vastgesteld door de raad in 2020) heeft de gemeenteraad de lat hoog gelegd. In dit hoofdstuk lichten we deze ambitie verder toe en werken we deze uit voor de verschillende thema's.

VEERKRACHTIGE ECOSYSTEMEN IN 2050

De ambitie die in het programmaplan Duurzaamheid voor de lange termijn is vastgelegd voor biodiversiteit is:

In 2050 hebben we veerkrachtige ecosystemen in de Hoeksche Waard

In de Hoeksche Waard is sprake van veerkrachtige ecosystemen als aan de volgende randvoorwaarden is voldaan:

- Als er sprake is van grote gebieden met onderlinge verbindingen, waardoor er voldoende ruimte is voor levensvatbare populaties van plant- en diersoorten.
- De milieucondities (de lucht-, water- en bodemkwaliteit) op orde zijn.
- De inrichting, het beheer en het gebruik passend zijn (denk daarbij aan gevarieerde en natuurlijke oevers, kleine landschapselementen, ecologisch beheer, aanwezigheid van inheemse beplanting en natuurlijke overgangen tussen biotopen).

In de Hoeksche Waard wordt door verschillende partijen al jarenlang gewerkt aan een netwerk van kreken, dijken, akkerranden, sloten en bermen. Dit netwerk, vaak ook de groenblauwe dooradering genoemd, vormt de basis voor de veerkrachtige ecosystemen die we voor ogen hebben.

Om tot dit veerkrachtige netwerk te komen hebben we per thema de speerpunten benoemd, die hieronder verder worden toegelicht:

Natuur
Verder ontwikkelen groenblauw netwerk in de Hoeksche Waard vóór 2026

Openbare ruimte
Transitie naar functioneel en biodivers beheer van de openbare ruimte vóór 2026

Landbouw
Een duurzaam toekomstperspectief voor de landbouwsector vóór 2026

Private ruimte
Ontwikkelingen natuurinclusief in 2026

Natuur:

VERDER ONTWIKKELEN GROENBLAUW NETWERK IN DE HOEKSCHE WAARD VÓÓR 2026

Gemeente Hoeksche Waard streeft ernaar het groenblauwe netwerk verder uit te breiden en robuuster te maken. Eenvoudig gezegd bestaat dit groenblauwe netwerk uit dijken, kreken en hoofdwatergangen (het grofmazige netwerk) en uit sloten, akkerranden en bermen (het fijnmazige netwerk). Al met al vormt het groenblauwe netwerk het karakteristieke beeld van het Hoeksche Waardse landschap. De natuur heeft baat bij goede en sterke verbindingen. Daarom is, naast de beschermde natuur, het groenblauwe netwerk in de Hoeksche Waard ook zo belangrijk. Bij ontwikkelingen in het buitengebied gaan we sturen op natuurinclusiviteit, en we zoeken naar kansen om het groenblauw netwerk te versterken.

Openbare ruimte:

TRANSITIE NAAR BEHEER MET TOEGEVOEGDE WAARDE VOOR DE BIODIVERSITEIT IN 2026

De ambitie van de gemeente is om een transitie in te zetten naar beheer passend bij de functie van de openbare ruimte en met toegevoegde waarde voor de biodiversiteit. Dat wil zeggen dat we bij het beheer van ons groen eerst kijken naar de functie van het gebied; hoe wordt het gebruikt? Daarna kijken we hoe we passend bij die functie de biodiversiteit kunnen versterken. Daarbij wordt de ecologische structuur binnen dorpskernen een belangrijke functie. We hebben het dan over het groen, zoals bermen, bomen, hagen, maar uiteindelijk ook over het blauw, zoals sloten en oevers in onze gemeente. Ander beheer is soms niet voldoende om een belangrijke ecologische verbinding sterk en robuust te maken. Als het bijdraagt aan de realisatie en het versterken van ecologische verbindingen, voegen we groen toe.

De langlopende contracten met aannemers hebben, naast beschikbaarheid van voldoende middelen, invloed op de snelheid van het traject. Het in contracten vastgelegde bestek en de eisen die aan het beheer worden gesteld, worden in de loop van de tijd aangepast. We gebruiken daarbij de inzichten die de lopende pilots opleveren. We vragen ook onze samenwerkingspartners naar hun ervaringen met deze nieuwe vorm(en) van beheer. Ook daar kunnen we veel van leren.

Een andere, groenere inrichting van de openbare ruimte heeft veel voordelen. Naast het verbeteren van de biodiversiteit draagt een groene omgeving ook direct bij aan de gemeentelijke doelen voor klimaatadaptatie en gezondheid. Meer groen zorgt voor verkoeling op hete dagen. Na een hevige regenbui kan het water makkelijker de grond in trekken en de bodem houdt daarna het water langer vast. In een groene omgeving zijn mensen over het algemeen gelukkiger en gezonder.

De veranderingen in de openbare ruimte zullen voor een deel van de inwoners best even wennen zijn. Op veel plekken in de Hoeksche Waard zal de maaimachine minder vaak langskomen. Uiteraard blijven we ervoor zorgen dat de (verkeers)veiligheid en toegankelijkheid niet in het geding komen en dat inwoners met vragen, klachten en opmerkingen onverminderd bij ons terecht kunnen. Communicatie speelt een belangrijke rol in het goed verlopen van de transitie naar ander beheer.

Landbouw:

EEN DUURZAAM TOEKOMST-PERSPECTIEF VOOR DE LANDBOUWSECTOR VÓÓR 2026

Het is onze ambitie om samen met de agrarische sector tot een duurzaam toekomstperspectief te komen waarin ook biodiversiteit een plek krijgt. De rol van de landbouwsector bij de biodiversiteitsaanpak heeft landelijk de aandacht en ligt momenteel erg gevoelig. Er ligt vooral een focus op het terugdringen van de uitstoot van stikstof, omdat stikstof negatieve gevolgen heeft voor de biodiversiteit. Gemeente Hoeksche Waard neemt als standpunt in, dat de noodzaak van het terugdringen van stikstof duidelijk is, maar dat alle sectoren moeten bijdragen aan de systeemverandering die in het Nationaal Programma Landelijk Gebied wordt gevraagd. Terugdringen van de uitstoot van stikstof is niet alleen een opgave voor de boeren.

Wij willen als gemeente de agrarische sector in de Hoeksche Waard steunen. De Hoeksche Waard behoort ten slotte tot de betere en vruchtbaarste landbouwgebieden in Nederland. Daarom willen we met hen werken aan een duurzaam toekomstperspectief, waar biodiversiteit een onderdeel van is.

Private ruimte:

ONTWIKKELINGEN ZOVEEL MOGELIJK NATUURINCLUSIEF

Naast de inzet op deze 3 genoemde thema's is natuurlijk ook de inzet op particuliere gronden relevant. Niet iedereen realiseert zich dat de opgave voor biodiversiteit al bij de eigen voordeur begint. De gedachte is nog vaak dat natuur vooral in de natuurgebieden te vinden is, en zeker bij nieuwbouwprojecten wordt de natuur nog wel eens over het hoofd gezien.

Daarom streven we ernaar dat vanaf nu zoveel mogelijk nieuwe ontwikkelingen natuurinclusief zijn. Dit sluit goed aan bij het convenant klimaatadaptief bouwen dat eerder ondertekend is door de gemeente. Zeker gezien de grote bouwopgave is dit een logische stap waar we als gemeente aan de voorkant een rol in hebben. Met natuurinclusief bedoelen we dat we, bij het ontwerp van de bebouwing en de directe omgeving, rekening houden met de behoeften van de streekeigen planten en dieren. Er moet voldoende voedsel, veiligheid, voortplantingsmogelijkheid, variatie en verbinding voorhanden zijn. Wij zijn bezig met het ontwikkelen van een beleidsinstrument voor een integrale afweging van initiatieven. De eisen die we aan nieuwe ontwikkelingen stellen, moeten met elkaar in balans zijn. Daarbij wordt biodiversiteit een van de onderwerpen die meegewogen wordt. Daarnaast gaan we particulieren en bedrijven in de Hoeksche Waard stimuleren om maatregelen te nemen die een positieve bijdrage leveren aan de biodiversiteit.

Met de aandacht voor biodiversiteit in de openbare ruimte hopen we ook inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers te inspireren de eigen buitenruimte te vergroenen. Het grootste deel van de buitenruimte is immers in private handen.

Rol van de gemeente

Bij het werken aan deze ambities houden we ons aan de gestelde kaders van hogere overheden en tegelijkertijd houden en nemen we ruimte om eigen doelstellingen en beleid te formuleren en aan te sluiten bij al lopende projecten en programma's in ons gebied. Dit is ook noodzakelijk om de financiering van de agenda rond te krijgen.

Voor de openbare ruimte binnen de bebouwde kommen ligt de regie en verantwoording bij de gemeente zelf. Voor de natuur, landbouw en openbare ruimte (buiten de bebouwde kommen) zijn met name onze partners aan zet en kunnen we als gemeente een faciliterende en verbindende rol vervullen door alle partijen en hun belangen bij elkaar te brengen. Bij de landbouw en private ruimte hebben we een stimulerende en soms sturende rol, met name bij gebiedsontwikkelingen. Onze invloed is beperkt en wij zien deze uitvoeringsagenda dan ook als een uitnodiging richting onze gebiedspartners, inwoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers, om verder samen te werken.

Hoofdstuk 5

Biodiversiteits-agenda

Het herstellen en versterken van de biodiversiteit is een complexe puzzel. Die complexiteit maakt het noodzakelijk het probleem en de oplossing breed te zien en aan te pakken. We kunnen niet met 'stukjes' biodiversiteit aan de slag maar versterken het hele ecosysteem in de Hoeksche Waard.

De gemeente is 1 van de vele partijen die aan de lat staat. Samenwerken is dan ook een belangrijk sleutelwoord. Wij nemen als gemeente Hoeksche Waard onze verantwoordelijkheid voor de gebieden in ons beheer en zoeken daarnaast nadrukkelijk de samenwerking met andere grondeigenaren.

In dit hoofdstuk werken we de ambities verder uit tot speerpunten met bijbehorende maatregelen. Hier wordt duidelijk wat we gaan doen om de biodiversiteit in de Hoeksche Waard te versterken.

SPEERPUNT 1: VERDER ONTWIKKELEN GROENBLAUW NETWERK IN DE HOEKSCHE WAARD VOOR 2026

Wat gaan we daarvoor doen?

De basis voor het groenblauwe netwerk is in het verleden al gelegd. Om dit netwerk robuuster te maken gaan we met onze gebiedspartners bepalen waar aanvullende schakels nodig zijn, welke (doel)soorten hier gebruik van moeten maken, en welke schakels sterker kunnen. We willen dit integraal bekijken in het kader van het hele landschap. Daarom is onze ambitie om samen met de gebiedspartners een landschapsplan op te stellen.

Een belangrijke, nog te realiseren, schakel ligt bij het Piershilse Gat. Omdat dit een onderdeel is van het provinciale Natuurnetwerk (NNN) is de provincie de trekker van dit project. Wij stimuleren de provincie om deze schakel te realiseren.

Landschapselementen kunnen een waardevolle aanvulling zijn op het groenblauwe netwerk. Hierbij kan gedacht worden aan elementen met een begroeiing van kruiden en ruigten en natte elementen zoals slootkanten, natuurvriendelijke oevers en poelen. Maar ook hagen, knotwilgen, grienden, boomgaarden en sloten kunnen tot landschapselementen gerekend worden. Onze ambitie is om dergelijke landschapselementen in het buitengebied te stimuleren, hoe en met wie we dit moeten doen, gaan we uitzoeken in een aanvalsplan.

- **Opstellen landschapsplan waarin we het groenblauwe netwerk vastleggen**
- **Stimuleren van gebiedspartners om het Natuurnetwerk Nederland (NNN) af te maken**
- **Aanvalsplan landschapselementen ontwikkelen**

SPEERPUNT 2: TRANSITIE NAAR BEHEER MET TOEGEVOEGDE WAARDE VOOR DE BIODIVERSITEIT IN 2026

Wat gaan we daarvoor doen?

We willen van onderhoud gebaseerd op beeldkwaliteit naar onderhoud passend bij de functie van de openbare ruimte. Per locatie vraagt dit wat anders. Daarom onderzoeken we binnen ons eigen beheergebied de kansen voor ander beheer en inrichting, zodat dit meer bijdraagt aan de ecologie en bijvoorbeeld ook aan klimaatadaptatie. Als duidelijk is op welke manier we eco-

logie een plek in ons beheer willen geven, wordt deze nieuwe richting verwerkt in het beleidsplan Openbare ruimte. Ondertussen zetten we bij nieuwe aanbestedingen waar mogelijk al in op beheer met toegevoegde waarde voor de biodiversiteit.
Om de acceptatie vanuit inwoners voor de veranderende uitstraling van de openbare ruimte te vergroten, starten we op korte termijn met een bewustwordingscampagne over wilder groen.

- **Onderzoek transitie naar beheer en inrichting met toegevoegde waarde voor biodiversiteit**
- **Herziening beleidsplan Openbare ruimte**
- **Nieuwe aanbestedingen beheer anders uitvragen**
- **Bewustwordingscampagne inwoners**

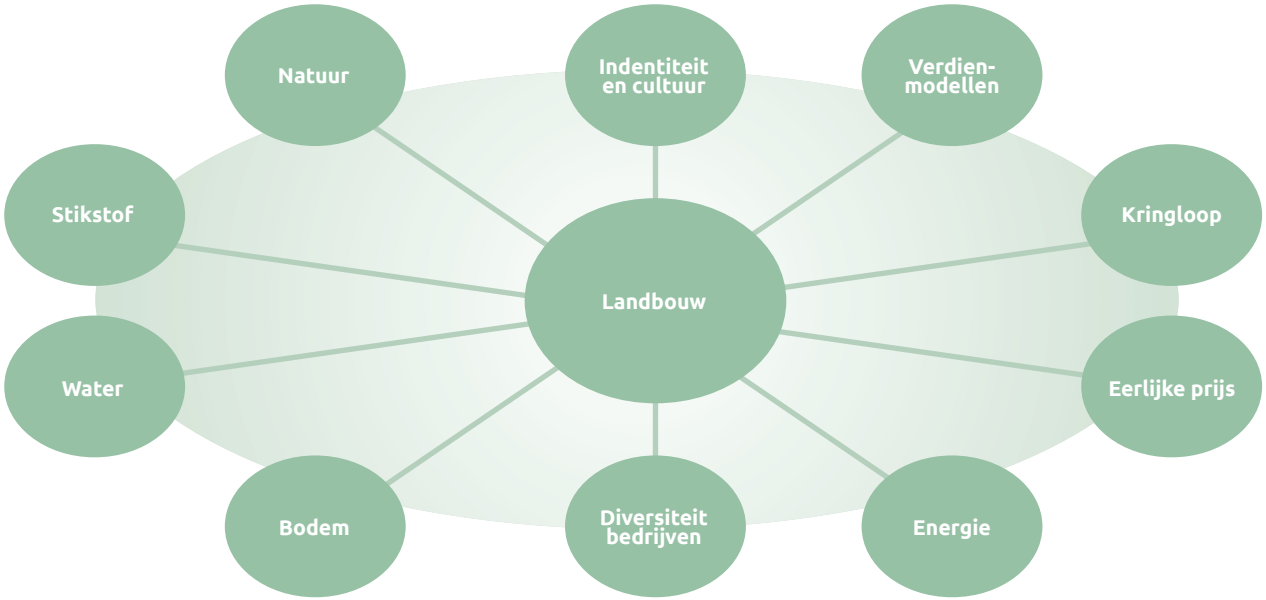

SPEERPUNT 3: EEN DUURZAAM TOEKOMSTPERSPECTIEF VOOR DE LANDBOUWSECTOR VOOR 2026

Wat gaan we daarvoor doen?

Gemeente Hoeksche Waard wil in de komende periode samen met de landbouwsector werken aan een toekomstperspectief voor deze sector. In het Hoofdlijnenakkoord 2022-2026 is opgenomen, dat er een landbouwvisie voor de Hoeksche Waard opgesteld wordt. De reikwijdte van de visie moet nog worden bepaald, maar in bijgevoegd schema is een schets opgenomen wat de visie kan beslaan.

Een integrale visie is van belang omdat de oplossingen alleen te vinden zijn in samenhang met alle betrokken thema's. Zo kunnen de problemen binnen het stikstofdossier alleen worden opgelost als er ook nieuwe verdienmodellen voor de landbouwsector worden ontwikkeld. Daarom is het wenselijk en noodzakelijk de agenda voor biodiversiteit en de integrale visie voor de landbouw gelijktijdig te laten oplopen.
We willen voorkomen dat het grote aantal bloemrijke akkerranden en andere voorbeelden van agrarisch natuurbeheer, die hun bijdrage leveren aan de biodiversiteit, verloren gaan als gevolg van het onduidelijke beleid van andere overheden. We zetten ons in voor het in stand houden van agrarisch natuurbeheer.

- **Opstellen landbouwvisie**
- **In stand houden agrarisch natuurbeheer**

SPEERPUNT 4: ONTWIKKELINGEN ZOVEEL MOGELIJK NATUURINCLUSIEF IN 2026

Wat gaan we daarvoor doen?

Bij nieuwe bouwprojecten speelt de gemeente een belangrijke rol bij het beoordelen van de plannen. De gebouwen en wijken die nu gebouwd worden, zullen voor minimaal 50 jaar blijven bestaan. Wij willen doorgroeien naar steeds meer natuurinclusiviteit bij nieuwe ontwikkelingen. Door aan het begin van het proces goede afspraken te maken met ontwikkelende partijen over het positieve effect dat de bouw op de biodiversiteit moet hebben. Dit geldt dan niet alleen voor de bebouwing/stenen maar ook voor het openbaar gebied daaromheen. Andere keuzes bij de inrichting zorgen voor meer biodiversiteit. Uiteraard kijken we bij de beoordeling van de plannen ook altijd naar de koppelkansen voor klimaatadaptatie en de andere thema's uit de duurzaamheidsopgave.

- **Prestatieafspraken maken met HW Wonen**
- **Natuurinclusiviteit in nieuwe omgevingsplannen meenemen (Woonbalans)**
- **Handreiking klimaat- en natuurinclusief ontwikkelen**

SPEERPUNT 5: SAMEN VERSTERKEN WE DE BIODIVERSITEIT

Samenwerken en verbinden

Hoewel gemeente Hoeksche Waard eigenaar is van en het beheer voert over een deel van het openbaar groen, zijn er veel meer grondeigenaren. En al die grondeigenaren vormen een schakel en een deel van de oplossing. We zoeken daarom nadrukkelijk de samenwerking met onze inwoners, vrijwilligersorganisaties, agrarische ondernemers, terrein- en natuurbeheerders en andere overheden.

We geloven erin dat we samen meer kunnen bereiken dan alleen. Daarom organiseren we jaarlijks bijeenkomsten om het netwerk te versterken en de onderlinge samenwerking te stimuleren. Bij onze eerste bijeenkomst is er een mooi initiatief ontstaan voor een Zandhommel-zuidas; een ecologische verbinding voor een bedreigde hommelsoort, die in de Hoeksche Waard als een van de weinige plekken nog voorkomt. De betrokken partijen: grondbezitters, kenniscentrum Eis, financier provincie Zuid-Holland en initiatiefnemer HW zoemt zijn nu met elkaar in gesprek over de realisatie van deze verbinding. Een mooi voorbeeld van wat het faciliteren van het netwerk nu al oplevert voor de biodiversiteit in de Hoeksche Waard.

- **Netwerkbijeenkomsten faciliteren**
- **Kennisdeling stimuleren**
- **Mee-koppelkansen van andere projecten benutten**

SPEERPUNT 6: STIMULEREN MAATSCHAPPELIJKE INITIATIEVEN/ACTIVITEITEN

Wat gaan we daarvoor doen?

Om de biodiversiteit in ons gebied te versterken werken we nauw samen met onze belangrijke gebiedspartners aan een robuust groenblauw netwerk. Ook onze inwoners, ondernemers en maatschappelijke organisaties betrekken we zoveel mogelijk bij maatregelen en activiteiten die de biodiversiteit vooruithelpen. We willen dit maatschappelijk middenveld stimuleren om zelf aan de slag te gaan met het verbeteren van de biodiversiteit. Dit doen we door de bewustwording over het belang van biodiversiteit te vergroten. Verder ontwikkelen we een stimuleringsregeling voor maatschappelijke initiatieven. We sluiten aan bij andere ontwikkelingen, bijvoorbeeld het verduurzamen van onderwijsinstellingen.

En daar waar het maatschappelijke middenveld met een initiatief komt dat een substantiële bijdrage levert aan de biodiversiteit in de Hoeksche Waard, kijken we hoe we dit mogelijk kunnen maken. Inwoners komen regelmatig met interessante plannen om hun wijk een groener aanzien te geven. Zij geven aan een deel van het (ecologisch) beheer van stukjes openbaar groen in hun wijk te willen oppakken. We onderzoeken hoe we dat beheer op een goede en verantwoorde manier kunnen overdragen en ontwikkelen hier beleid op.

- **Regeling zelfbeheer opstellen**
- **Vergroeningsregeling opstellen**
- **Tiny Forest realiseren**

Hoofdstuk 6

Communicatie en participatie

De aanpak voor het thema biodiversiteit bouwt voort op de programmabrede leidraad Communicatie & participatie Duurzaamheid. In de aanpak staan informeren, inspireren, stimuleren en samenwerken centraal. Zo werken we samen met inwoners, ondernemers, maatschappelijke organisaties en de verschillende overheidspartijen aan een biodivers eiland.

We zetten voor de communicatie en participatie in op 6 bouwstenen. (zie hoofdstuk 5 leidraad Communicatie & participatie Duurzaamheid):

1. Actief informeren
2. Ontwikkelen van een (digitaal) platform voor 'community building'
3. Stimuleren van gedragsverandering
4. Inwonersparticipatie om meedoen te stimuleren
5. Overheidsparticipatie om initiatieven de ruimte te geven
6. Maatwerk per project

KERNBOODSCHAP BIODIVERSITEIT

Om het verhaal van biodiversiteit sterk en duidelijk naar voren te brengen voor onze inwoners, hebben we een propositie en een kernboodschap geformuleerd. De propositie vertelt in een notendop het verhaal over het belang van een sterke biodiversiteit. De kernboodschap gaat daar iets uitgebreider op in. Deze kernboodschappen maken de communicatie over biodiversiteit richting inwoners eenduidiger. Door de boodschap steeds op verschillende kanalen te herhalen, maken we het belang van en de wijze waarop we de biodiversiteit willen verbeteren, sterker voelbaar. We zorgen ervoor dat we de individuele projecten en activiteiten blijven koppelen aan het thema en het grotere doel binnen de opgave duurzaamheid.

PROPOSITIE

Ook in de natuur zijn de gevolgen merkbaar. De biodiversiteit loopt schrikbarend terug. Er zijn steeds meer planten en dieren die op het punt staan om te verdwijnen. Ook in de Hoeksche Waard is dat zo. Een sterke biodiversiteit is voor de toekomst belangrijk. Dieren, planten en een gezonde bodem zorgen voor voldoende voedsel, gezondheid en veiligheid. Gelukkig kunnen we samen de biodiversiteit sterker maken. Bijvoorbeeld door onze tuinen en omgeving anders in te richten, slimmer te maaien en geen chemische bestrijdingsmiddelen meer te gebruiken. Als gemeente beheren we ons groen op een manier die de biodiversiteit vooruithelpt en sterker maakt. Veel andere partijen zijn al zelf aan de slag gegaan met de biodiversiteit. Gemeente Hoeksche Waard wil deze partijen bij elkaar brengen en initiatieven op elkaar afstemmen en versterken, zodat het effect groter wordt.

Kernboodschap

Biodiversiteit gaat over alles wat leeft. Grote en kleine soorten leven met elkaar samen en zijn van elkaar afhankelijk. Daarom is balans belangrijk: als er een plant- of diersoort gaat overheersen, kan het zijn dat een andere soort uitsterft. Een grote afwisseling aan soorten is niet alleen mooi om te zien, het is ook nuttig en zelfs noodzakelijk. Biodiversiteit zorgt voor een stabiel klimaat, schoon water en vruchtbare grond. En het levert ook voedsel en grondstoffen voor huisvesting, kleding en medicijnen. Biodiversiteit is voor iedereen belangrijk.

Helaas gaat het slecht met de biodiversiteit. Ook in de Hoeksche Waard is er sprake van een achteruitgang. Boerenlandvogels als de veldleeuwerik, de patrijs en de grutto hebben het erg moeilijk. Zeldzame soorten die nu nog te vinden zijn in de Hoeksche Waard, zoals de zandhommel, dreigen uit te sterven. En ook met insecten die een rol spelen in de bestuiving, zoals bijen en vlinders, gaat het slecht. Daar staat tegenover dat het met andere soorten weer beter gaat.

Gelukkig kunnen we plant- en diersoorten die het moeilijk hebben in de Hoeksche Waard helpen. Een eenvoudige aanpassing kan al veel verschil maken: een paar tegels verwijderen en hier bloemen zaaien of planten, het plaatsen van een insectenhotel en een verminderd of geen gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen. Het is belangrijk dat we anders leren omgaan met de natuur om ons heen. Dat we bij nieuwbouw ook rekening houden met plekken voor dieren en planten. We onderzoeken samen met agrariers hoe we de bodembiodiversiteit kunnen versterken. We beheren ons groen op een manier die de biodiversiteit vooruithelpt en we verbinden onze natuurgebieden in de Hoeksche Waard met elkaar. Zo geven wij de natuur zoveel mogelijk de ruimte om weer op kracht te komen. Samen met inwoners, ondernemers en maatschappelijke organisaties maken wij de biodiversiteit op ons mooie, groene eiland weer sterk en gezond.

STRATEGIE

De leidraad Communicatie en participatie Duurzaamheid Hoeksche Waard is gebaseerd op 6 bouwstenen, diezelfde strategische bouwstenen zijn ook van toepassing op de afzonderlijke thema's. Hieronder geven we een toelichting voor hoe we de bouwstenen voor biodiversiteit gaan toepassen.

- **Actief informeren:** biodiversiteit en de samenhangende ecosystemen zijn behoorlijk complex. Hoewel het onderwerp bij veel belanghebbenden duidelijk al 'leeft', is het voor anderen nog een 'ver van mijn bed show'. Daarom is het belangrijk om biodiversiteit begrijpelijk en toepasbaar te maken richting inwoners en andere doelgroepen. Zodat zij het nut van biodiversiteit en noodzaak van maatregelen om die biodiversiteit te versterken, inzien. De maatregelen hebben namelijk impact op de uitstraling van de leefomgeving. Daarvoor gebruiken we de middelenmix zoals deze in het programmaplan breed wordt voorgesteld. Zo nodig vullen we deze aan met andere middelen. We sluiten ook nadrukkelijk aan op landelijke initiatieven, evenementen en campagnes die het bewustzijn rondom biodiversiteit vergroten.

  Binnen het thema biodiversiteit is het gedrag van de gemeente ook een communicatiemiddel. De inwoners kijken naar hoe de gemeente handelt en kunnen daardoor geïnspireerd of juist geïrriteerd raken. Bepaalde onderhouds- en bestrijdingsactiviteiten van de gemeente zullen goed moeten worden toegelicht en uitgelegd. Bijvoorbeeld plaagbestrijding met behulp van gewasbeschermingsmiddelen, maai-activiteiten, het rooien van bomen, de komst van potentieel gevaarlijke dier- en plantsoorten en de aanpak van invasieve exoten moeten we zorgvuldig communicatief begeleiden.

- **We ontwikkelen een (digitaal) platform voor 'community building':** we faciliteren een (digitale) plek/platform waar goede voorbeelden, kennis en ervaringen gedeeld kunnen worden, geïnteresseerden en belanghebbenden elkaar vinden en waar initiatieven door de samenleving opgestart kunnen worden. Met dit platform bedoelen we zowel de samenwerking als het middel (bijvoorbeeld een digitaal platform). Voor biodiversiteit gebruiken we het platform om te informeren over en mensen te inspireren wat ze zelf kunnen doen voor de biodiversiteit. Naast het (digitale) platform willen we ook de energie die er was rondom de totstandkoming van dit plan vasthouden. Daarom organiseren we regelmatig (netwerk)bijeenkomsten en kennissessies, met elke keer een ander onderwerp.

- **Met gedragsbeïnvloeding naar transitie:** we kiezen elk jaar 1 project uit waarbij we actief inzetten op gedragsverandering. Voor biodiversiteit is dat het eerste jaar vergroenen van de particuliere tuinen. Hierbij ligt een koppeling met klimaatadaptatie, dit project wordt dan ook gezamenlijk opgepakt. De competitie NK Tegelwippen heeft inwoners bewust gemaakt van de voordelen van een groene tuin.

- **Inwonersparticipatie om meedoen te stimuleren:** samenwerken is binnen duurzaamheid en ook bij biodiversiteit noodzakelijk. Dus het goed en op tijd betrekken van onze partners en inwoners is erg belangrijk. Daarbij maken we gebruik van de methode 'Relevant Gesprek' van SIR om tot een goede aanpak te komen. We pakken elk jaar 1 project per thema groot aan met behulp van participatie. Voor het eerste jaar is dat een kansenkaart voor Oud-Beijerland voor biodiversiteit. Omdat daar al een groep inwoners actief is.

- **Overheidsparticipatie om initiatieven de ruimte te geven:** natuurlijk hopen we dat er vanuit de samenleving veel mooie duurzame initiatieven op gang komen die bijdragen aan de doelen uit het programmaplan Duurzaamheid. Per thema zoeken we 2 initiatieven actief op en ondersteunen deze, Voorwaarde is dat deze initiatieven een grote bijdrage leveren aan het halen van onze doelen. We weten nog niet welke initiatieven dat voor dit jaar zijn, maar we zorgen dat we er klaar voor staan om deze te faciliteren.

- **Maatwerk per project:** elk project, en elke fase in een project, is uniek. Daarom bepalen we bij de start van elk project wat de communicatie en participatie aanpak wordt. Ook wordt er duurzaamheidsbreed ingezet op communicatie. Hier sluit het thema biodiversiteit natuurlijk bij aan. Successen vieren we door ze breed te (laten) communiceren.

Bewustwordingscampagne GeWild Groen

Beheer met toegevoegde waarde voor de biodiversiteit is voor een groeiende groep inwoners wellicht een noodzakelijke en logische stap op weg naar een duurzame Hoeksche Waard. Voor een deel van de inwoners is de andere vorm van beheer best even wennen. Van oudsher zijn we gewend aan strak gemaaide gazons en bermen. Ecologisch beheerde bermen hebben een wat 'wildere' uitstraling. De verwachting is dat de meeste inwoners echter over het algemeen positief staan tegenover maatregelen die de biodiversiteit bevorderen. Veel inwoners zullen bekend zijn met het gegeven dat het klimaat verandert en dat, mede als gevolg van de invloed van de mens op de natuur, veel dier- en plantsoorten het moeilijk hebben. Vooral de kwetsbare positie van bestuivers, zoals bijen en vlinders, heeft de afgelopen jaren veel aandacht gekregen. Communicatie over nut en noodzaak van biodivers beheer kan bijdragen aan de bewustwording van inwoners ten aanzien van biodiversiteit in het algemeen en de rol en de acceptatie van ecologisch beheer als een manier om de biodiversiteit te versterken. We starten op korte termijn met de campagne 'GeWild Groen' om de acceptatie voor een andere manier van beheer te vergroten. In eerste instantie is de campagne gericht op de proefgebieden ecologisch beheer. Voor de campagne GeWild Groen is een apart communicatieplan opgesteld.

'De komende jaren moeten we de voortgang van de acties monitoren'

Hoofdstuk 7

Financiën, monitoring en sturing

Het herstellen van de biodiversiteit is een ingewikkelde opgave. Daarom kent deze agenda een looptijd tot 2030. We bewegen mee met nieuwe (financiële) ontwikkelingen en inzichten. Daarom evalueren we elke 3 jaar, samen met onze gebiedspartners, aan de hand van indicatoren de voortgang en sturen we bij waar dat nodig is.

FINANCIËN

Bij biodiversiteit liggen de belangen veel verder dan alleen in de Hoeksche Waard, landelijk, Europees en zelfs op wereldschaal wordt er over dit probleem nagedacht. De verwachting is dan ook dat er de komende jaren verschillende kansen voor financiering van onze opgave voorbijkomen. Om daar snel en effectief op in te spelen is het nodig dat we als gemeente zelf ook budget reserveren. Vaak is er bij die regelingen sprake van cofinanciering.

Het budget dat via het college werkprogramma beschikbaar is gesteld, wordt gebruikt om processen, projecten en onderzoeken op te starten en uit te voeren. In dit budget is beperkt ruimte voor fysieke maatregelen. Daarvoor zullen, afhankelijk van nog te maken keuzen, aparte voorstellen en financiële dekking geregeld moeten worden. Deze maatregelen zijn ook mede afhankelijk van cofinanciering en subsidies die voor dit onderwerp ongetwijfeld beschikbaar komen.

Met deze uitvoeringsagenda Biodiversiteit geeft de gemeente aan haar eigen verantwoordelijkheid te willen pakken ten aanzien van de biodiversiteit. Een integrale benadering van de opgave, meebewegen met de partners en kansen pakken die voorbijkomen, vormen belangrijke taken van de regisseur. Daarom is het nodig deze rol te formaliseren. De ecoloog die in 2021 is aangesteld, blijft natuurlijk nauw betrokken bij de uitvoering van deze agenda, maar kan dit niet alleen. Vandaar dat ook een extra medewerker op de uitvoering nodig is. Deze beide formatieplaatsen zijn in het college werkprogramma geregeld.

MONITORING EN STURING

De komende jaren moeten we de voortgang van de acties, zoals in deze agenda voorgesteld, monitoren. Daarom wordt vanuit het programma Duurzaamheid (onderdeel monitoring & sturing) voor alle thema's 1 integraal monitoringsinstrument (dashboard) ontwikkeld. Monitoring is een belangrijk onderdeel voor het succes van de uitvoeringsprogramma's omdat het helpt bij te sturen daar waar resultaten achterblijven, maar ook de successen inzichtelijk maakt.

Door jaarlijks indicatoren te monitoren wordt de voortgang inzichtelijk en kan, indien nodig, tijdig worden bijgestuurd. Een ecosysteem is complex, daarom is het van belang om naar zowel kleine als grote wisselwerkingen te kijken. Dit maakt het meten en monitoren ingewikkeld. Op dit moment hebben we nog niet de juiste indicatoren gevonden om dit op een betrouwbare manier te doen. We werken samen met het Deltaprogramma biodiversiteit om tot een goed en betrouwbaar dashboard te komen.

Bijlage 1

Overzicht activiteiten

VANAF 2023 (DOORLOPEND)				
Speerpunten	**Wat**	**Doel**	**Met wie**	**Kosten en inzet**
Overgang naar andere inrichting en beheer openbare ruimte	Bewustwordingscampagne GeWild Groen	Inwoners bewust maken van de noodzaak van meer biodiversiteit, bijdragen aan acceptatie van andere uitstraling van openbare ruimte	(Lokale) aannemers	€ 30.000,-
Toekomstperspectief voor de landbouw	In stand houden agrarisch natuurbeheer	Huidige agrarisch natuurbeheer in stand houden	Coöperatie Collectief Hoeksche Waard (CCHW)	Afhankelijk van de situatie
Natuurinclusieve gebiedsontwikkeling	Natuurinclusiviteit in omgevingsplannen vastleggen	Vastleggen van ecologie in omgevingsplannen en nieuwe ontwikkelingen	Gemeente	uren
Samenwerken	Meekoppelkansen van projecten van andere thema's in beeld brengen	Actieve bijdrage aan biodiversiteitsherstel	ontwikkelaars, ontwerpers, grondeigenaren, HW Wonen	Afhankelijk van de kans
Samenwerken	Samenwerking in het netwerk stimuleren en aanjagen. Door minimaal 1 keer per jaar bij elkaar te komen	Actieve bijdrage aan biodiversiteitsherstel	Alle gebiedspartners*	€ 10.000,-

**zie bijlage 2*

2023				
Speerpunten	**Wat**	**Doel**	**Met wie**	**Kosten en inzet**
Overgang naar andere inrichting en beheer openbare ruimte	Onderzoek transitie naar functioneel en biodivers beheer en inrichting openbare ruimte	Inzicht in kansen voor versterken van de biodiversiteit in de bebouwde kommen en inzicht in kansen voor ander beheer in de openbare ruimte		€ 50.000,-
Overgang naar andere inrichting en beheer openbare ruimte	Herziening beleidsplan openbare ruimte en ruimte voor functioneel en biodivers beheer in aanbestedingen	Functioneel en biodivers beheer verankeren in het beleid van de gemeente waardoor aanbestedingen anders uitgevraagd kunnen worden		uren
Natuurinclusieve gebiedsontwikkeling	Prestatieafspraken	Natuurinclusieve gebiedsontwikkeling de standaard maken	HW Wonen	uren
Toekomstperspectief voor de landbouw	Landbouwvisie opstellen	Integrale visie voor de landbouw in het gebied, waar biodiversiteit/ natuurinclusiviteit belangrijk onderdeel van is	LTO Noord, afdeling De Hoeksche Waard Coöperatie Collectief Hoeksche Waard (CCHW)	(vanuit economie) uren
Samenwerken	Platform Duurzaamheid	Community vergroten van mensen die met duurzaamheid/biodiversiteit bezig zijn		uren
Stimuleren maatschappelijke initiatieven/activiteiten	Zelfbeheer mogelijk maken	Eigen inzet van inwoners stimuleren, meer verantwoordelijkheid creëren	HW zoemt	€ 50.000,-
Samenwerken	Training/kennisdeling groenbeheerders in HW en vergroten van kennis binnen de gemeente	Kennis over biodiversiteit vergroten en onderling samenwerken met andere beheerders	Waterschap Hollandse Delta, Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer	€ 10.000,-
Stimuleren maatschappelijke initiatieven/activiteiten	Tiny Forest realiseren	Educatie over groen dichterbij brengen (scholen, bebouwde kom)	Scholen, afdeling Beheer en beleid openbare ruimte (BBOR), IVN Natuureducatie	€ 12.500,-

2024 EN 2025				
Speerpunten	**Wat**	**Doel**	**Met wie**	**Kosten en inzet**
Groenblauw netwerk	Landschapsplan opstellen (bomen, landschapselementen, water)	Het vastleggen van een gebiedsambitie voor het behouden en versterken van bestaande landschaps-, natuur-en cultuurhistorische waarden. Kader voor ruimtelijke ontwikkelingen	Waterschap Hollandse Delta, provincie Zuid-Holland, natuurpartijen (HWL, SBB, NM), agrarische partijen (CCHW LTO)	€ 50.000,-
Natuurinclusieve gebiedsontwikkeling	Handreiking Klimaat-adaptief en natuurinclusief ontwikkelen		HW Wonen, ontwikkelaars	€ 20.000,-
Stimuleren maatschappelijke initiatieven/activiteiten	Vergroeningsregeling opstellen	Financieringsmogelijkheden voor meer en diverser groen bij particulieren	HW zoemt, klimaatadaptatie	€ 50.000,- uren
Groenblauw netwerk	Aanvalsplan landschaps-elementen	Met andere overheidsinstellingen een plan bedenken om het aanleggen van landschapselementen te stimuleren	LTO, CCHW, Waterschap Hollandse Delta, Provincie Zuid-Holland,	uren € 30.000,-

Bijlage 2 Gebiedspartners in Hoeksche Waard

gemeente
Hoeksche Waard

Postbus 2003
3260 EA Oud-Beijerland

Bezoekadressen
Kijk op www.gemeentehw.nl

14 0186 | 088 - 647 36 47
info@gemeentehw.nl
www.gemeentehw.nl

gemeenteHW
@gemeenteHW
@gemeenteHW
Gemeente Hoeksche Waard